
Rea ŽIVKOVIĆ

SEĆANJA NA RAT

Rea Živković Rajs je rođena 23. novembra 1932. godine u Sarajevu. Otac, arhitekta ing. Isidor Rajs, je bio rođeni Sarajlija, a majka dr Kete, rođ. Pođebrat, je svoj život započela u Pragu. Otac je stradao u Jasenovcu uoči proboja u aprilu 1945, a majka verovatno posle rasformiranja logora Đakovo. Očeva majka je umrla od tifusa u Đakovu 10. juna 1942, a deda sa očeve strane je okončao život u Jasenovcu već 1941. godine. Cela majčina porodica u Češkoj je stradala po raznim logorima Evrope.

Studirajući vanredno bila je zaposlena u „Jugometalu“, potom u CK SKOJ-a. Po završetku studija je dve godine radila kao nastavnik engleskog jezika u osnovnoj školi, a od 1961. do svog penzionisanja u Ministarstvu za informacije Srbije.

Udala se za Duška Živkovića 1959. godine. Ima dvojicu sinova, Marka (1961) i Boru (1966), obojica su na postdiplomskim studijama u Americi, i dvoje unučadi.

Imala sam devet godina kada je započeo rat. Sećam se mnogih događaja, raznih ljudi i situacija. Sećanja su, naravno, delimična i pomešana s pričama i kasnijim saznanjima, ali dosežu daleko u prošlost.

Veoma dobro se sećam stana u Sokolskoj ulici u Sarajevu i znam da je to bio stan u zgradi koju je moj otac projektovao. Naš stan je bio i namešten sasvim drugačije od stanova kojih se sećam iz tog razdoblja kod bake ili rođaka. Bio je trosoban, a tata je u okviru stana imao i svoj

arhitektonski biro. Nameštaj u dnevnoj sobi nije bio od furnira nego je bio ofarban u crveno, na podu je bio tanak tkani vuneni tepih, nije bilo mnogo ukrasa, ali se ne sećam slika na zidovima. Spavaća soba je bila velika, a u njoj tri ležaja – ne klasična spavaća soba sa bračnim krevetima. Ležaji su bili pokriveni dušecima u tri dela koji su preko noći okretani. Posteljina je držana u „sanducima“ ispod dušeka. U sobi je bio jedan omanji orman, a sve ostale stvari su se nalazile u visokim plakari- ma koji su se protezali celom dužinom dugačkog hodnika.

Moja mama je bila Čehinja, pa kad se udala za tatu došla je iz Pra- ga u Sarajevo. Imala je lepu crnu kosu, crne oči, otmeno držanje i pam- tim je kao smirenu i odmerenu osobu. U Pragu je završila studije filo- zofije na Karlovom univerzitetu, a u Sarajevu je brzo naučila naš jezik i radila u jednoj firmi. Zapamtila sam je sa knjigom u ruci; donosila je knjige iz biblioteke koja se nalazila iza knjižare „Minerva“. Sećam se da je išla da uči španski jezik i da pravi rukavice jer je pred rat smatra- no korisnim da svak nauči i neki zanat. Ona je izabrala da nauči praviti kožne rukavice! Često sam prekidajući svoju igru dolazila mami i do- nosila papirić ili končić kako bih ga stavila u knjigu da zna gde je pre- kinula čitanje. Smestila bih se na njeno krilo i tražila da se igra sa mnom. Sećam se da me je učila engleski i francuski.

Sarajevo je za mamu bila potpuno nova sredina, ali mislim da se veoma brzo navikla, uklopila i prilagodila. Lepo je primljena u porodi- ci moga tate, a sarajevska porodica je prihvatila i prašku porodicu. Oso- bito su voleli moju baku iz Praga i zvali je „Goldige“ (Zlatna).

Mama se upoznala sa tatom tokom njegovog boravka u Pragu, kad je on nakon završenih studija arhitekture u Zagrebu otišao u Prag na specijalizaciju. Posle samo nekoliko nedelja poznanstva odlučili su da se venčaju. Veridba je obavljena u Pragu na koju je došao i moj deda sa jed- nom ćerkom. Tada je mama dobila verenički prsten koji je nekim stica- jem okolnosti sačuvan do danas i za mene predstavlja veliku vrednost.

Sećam se kako je mama jedne večeri sedela, čitala jedno pismo i plakala, a tata ju je zagrlio i tešio. Bila je reč o rdavim vestima iz Praga; naime, mamina porodica je bila u opasnosti od Nemaca, ili je već bila odvedena u logor. Velika porodica iz Češke je provela izvesno vreme u Terezinu, a zatim su svi završili u Aušvicu.

Pre dolaska hitlerovaca u Prag, više puta smo posetili maminu fa- miliju. Nejasno se sećam nekih scena i događaja, ali se sećam odlazaka kod prabake. Ona je ležala u krevetu, ali me je svakog dana na njenom noćnom stoliću čekala „Nestle“ čokolada u sjajnom crvenom omotu. Jednog jutra, toga se dobro sećam, u krevetu više nismo zatekli prabaku

i svi su bili uznemireni. Tada nisam shvatila šta se dešava; baka je toga dana umrla.

Tata je mnogo radio, ali nas je vodio na izlete svojim kolima. Sećam se vrelog peska kod Boračkog jezera, sećam se šumskih jagoda koje smo brali u šumi iza sanatorijuma na Palama (koji je tata projektovao). Najjasnije se sećam čestih boravaka kod bake i dede i okupljanja cele porodice u petak uveče ili prilikom praznika. Bilo nas je dosta dece i uvek je bilo zabavno i veselo. Znam da se baka držala košer-ishrane, a ja sam volela da jedem šunku, pa zato nisam smela jesti za stolom iz tanjira nego za stolicom iz papira. Preko dana smo se mi deca igrali na velikoj terasi u bakinoj kući. U istoj kući se nalazila i velika radnja, čistiona i farbaona „Reiss“, a deda je sem ove radnje imao i nekoliko filijala u gradu. Pored čišćenja i farbanja odeće radili su i plisiranje tkanih i presvlačenje dugmadi.

Pošto je mama radila, mene je čuvala jedna Nemica. Ja se toga ne sećam, ali kažu da sam sa njom naučila veoma dobro nemački jezik i odlično ga govorila. Mama je sa mnom govorila nemački, a ja sam joj, sećam se, odgovarala na srpskom.

Kada sam malo porasla i pošla u školu počela sam da učim balet u privatnoj školi moje strine Anike, takođe Čehinje koja se lepo slagala sa mojom mamom. Obe su imale iste probleme da se prilagode novoj sredini, steknu nove navike i uklope u novo društvo. Učila sam da sviram klavir i harmoniku, obožavala sam Aniku i volela da igram. Dobro se sećam časova baleta i priprema za javne nastupe, kao i prve i jedine predstave „Kolegijuma Artistikuma“ koja je održana u Sokolskom domu. Sećam se kostima, čak i nekih koraka iz dveju priča u kojima sam imala uloge. One su bile zapažene i zabeležene u nekoj istoriji sarajevskog baleta! Tada sam imala jedva osam godina.

Svi su veoma dobro znali šta se dešava u Evropi, a imali smo i dosta informacija o tome šta se desilo sa porodicom u Češkoj. Jedna naša rođaka koja je pobešla iz Češke pred ulazak nacista živela je kod nas. Sve se znalo, ali se ipak čekalo. Srećom, jedan deo porodice je uspeo da pobjegne na vreme iz Sarajeva u Split i da se spase. U Sarajevu smo ostali samo mi, baka i deda. Tata je dobio neku pismenu potvrdu kojom mu se garantuje bezbednost, pa me je jedne noći probudio i pokazao mi papir uz uveravanje da smo sada bezbedni i da nam se ništa ne može desiti. Dobio je i uveravanja svojih prijatelja i kolega da će ga zaštititi.

U jesen 1941. bila sam učenica trećeg razreda osnovne škole. Jednog dana se usred časa u učionici pojavio visok krupan čovek sa fesom na glavi, prišao učiteljici i nešto joj rekao. Ona je onda pogledala mene

i rekla: „Rahel, moraš brzo kući.“ Iznenadila sam se i uplašila jer nisam ni slutila zbog čega me ovaj čovek vodi kući. Inače sam ga poznavala, bio je portir ili liftboj u zgradi u kojoj smo stanovali.

Pred kućom se nalazio veliki kamion pokriven cirađom, a pred kamionom su stajali muškarci, žene i deca bez reči. Zatim su počeli ulaziti u kamion, a svak je nosio neki zavežljaj, kesu ili kofer. U stanu sam zatekla mamu i njenu prijateljicu, koja je stanovala kod nas, kako pakuju hranu i još neke stvari, a u hodniku su stajali nepoznati ljudi i požurali nas da krenemo. Povelili su nas u logor. Tata je bio na poslu i njegova nisu našli; ostao je skriven kod prijatelja. Kamion nas je odveo u kasarnu nedaleko od naše kuće. Tu smo našli baku i dedu i mnogo naših rođaka i prijatelja. Pojednostosti ovog desetodnevnog boravka u kasarni se slabo sećam, samo znam da je vreme bilo lepo i da smo se mi deca igrala u dvorištu kasarne.

Posle deset dana su nas sve poslali kućama, pa smo se vratili u Sarajevo. Naš stan je bio zapečaćen i stoga smo otišli kod babe i dede. Posle nekoliko dana, tata je izašao iz svog skloništa u uverenju da je opasnost prošla i da nas niko više neće dirati.

Jedne nedelje posle ručka dok smo sedeli za stolom i bezbrižno razgovarali pojavio se ustaša sa fesom. Tata mu je pokazao pisma i potvrdio, ali on nije hteo ni da pogleda ni da razgovara nego je zahtevao da odmah krenemo. Dole na ulici je opet čekao kamion pun onih istih ljudi sa kojima smo proveli deset dana u kasarni i koji su verovali da je opasnost prošla kad su nas pustili da se vratimo kućama. I ovog puta su nas povelili u istu kasarnu. Mi deca smo već spavali na našim torbama kad su uveče došli tata i deda da se pozdrave sa nama. Odvojili su sve muškarce, strpali ih u voz i odveli u nepoznato. Kasnije smo saznali da su sprovedeni u Jasenovac. Bila sam bunovna, probuđena iz prvog sna, pa se u stvari nisam ni pozdravila s tatom koji me je ljubio i grlio, nego sam samo napola otvorila oči da bih ponovo zaspala. Jedino se sećam da sam kroz san čula plač i komešanje među odraslima.

Znam da je deda zajedno sa grupom starijih ljudi bio nateran da uđe u Savu i da su ih tamo držali sve dok nisu malaksali i popadali u vodu. Tata je kao arhitekta imao drugačiju sudbinu. Radio je u „crtioni“ u arhitektonskom birou, što bi trebalo da znači da se nije smrzavao kao ostali, da nije išao na rad u močvaru i na nasip, da verovatno nije fizički zlostavljan i da nije previše gladovao. Imam nekoliko dopisnica koje mi je pisao tokom 1944. godine; tražio je duvan, saharin i voće. Iz kazivanja preživelih logoraša iz Jasenovca dobila sam dosta informacija o tome kako je tata živeo. Do poslednjeg trenutka, do pred kraj rata i oslobođenja Jasenovca, verovao je da će ga spasiti jedan kolega arhitekta

koji mu je bio šef i komandant. Međutim, ubijen je 21. aprila 1945, dan uoči proboja iz logora.

Nas su čekali prijavi furgoni. Povelili su nas u nepoznatom pravcu i putovali smo beskrajno dugo. Dosta smo stajali na otvorenoj pruzi, vreme je prolazilo, a da nismo uopšte znali koliko smo dana i noći proveli gurajući se u zagušljivim vagonima. Mesta za ležanje nije bilo, jedva i za sedenje jer su vagoni bili prepuni žena, dece i starica. Hrane naravno nije bilo, vazduh je bio težak, a nismo mogli da izlazimo ni kad je voz stajao kako bismo obavili prirodne potrebe. Samo nekoliko puta su se vrata iznenada otvorila i nepoznati ljudi su nam davali osveženje i nešto hrane. Verujem da je to bilo u organizaciji Jevrejske opštine ili Crvenog krsta. Jedanput su nas pustili i da izađemo. „Ne možeš proći kroz ja – idi kroz okolo“, vikale su žene, gurale se i žurile da ponovo uđu u vagon kao da je vraćanje u njega značilo neku sreću. To su bile starije žene koje su govorile ladino i nisu dobro znale naš jezik, pa smo se tada tome smejali. Teško mi je da procenim koliko su nas dana tako vozili. Najzad smo saznale da nas ustaše vode u Loborgrad, ali tamo nije bilo mesta za transport i vratili su nas u Sarajevo.

Putovali smo u vagonima treće klase i sedeli na drvenim klupama sa nadom da će nas opet pustiti. Niko nije hteo da veruje i niko nije mogao da shvati šta nam se dešava i da nam nema spasa. Na dan kad smo bili nadomak Sarajeva bio je moj rođendan (23. novembar) tako da mogu odrediti kada nam se sve to dešavalo (moji datumi se inače ne slažu sa datumima koje pominju drugi logoraši, ali to u ovom slučaju i nije toliko važno). Transport su smestili u osnovnu školu na Marijin dvoru, na nekoliko metara od zgrade u kojoj smo stanovali i odakle su nas odveli u logor. Smeštaj je bio dobar, prijatelji su nam doneli jorgan, a Nemci su nam donosili hranu u kazanima. Mi deca smo se igrali u školskom dvorištu i slobodno odlazili u posete porodicama koje su stanovale u krugu škole.

Posle nekoliko dana, opet pokret. Ponovo se pakujemo i odlazimo u nepoznato, opet u furgonima i opet ne znamo koliko će to trajati. Najzad stižemo u Đakovo i ulazimo u veliku zgradu na sprat. Sve je prazno, na zemlji je prostrta slama, a mi pokušavamo da se smestimo. Neko počinje da sakuplja stari hleb da bi već za večeru dobili poparu. Ujutro nas pred zgradom u dvorištu paromlina čekaju dugi stolovi i na njima lavori sa vodom za umivanje, a ima i dovoljno klozeta. Tako nas je dočekala Jevrejska opština iz Osijeka koja je pripremila paromlin za naše novo boravište.

Opština u Osijeku, kao i ona u Vinkovcima, uspela je da se dogovori sa ustašama da odobre izlazak izvesnog broja dece iz logora. Moja mama je odlučila da me pošalje u Osijek. Glavni organizator ove pomoći logoru i inicijator akcije da se izvuče što veći broj dece bila je Juliška Kraus, što sam saznala kasnije. Ona je poznavala moju mamu sa jednog predratnog letovanja na Trebeviću i nagovorila je da me pusti, uz obećanje da će me dati u porodicu koja će me dobro paziti i spasiti.

U rano zimsko jutro, po mom sećanju bio je 7. decembar 1941, nas oko tridesetoro dece postrojene u dvorištu pozdravlja se sa majkama, bakama i tetkama. Svi nas grle i ubeđuju da ćemo se uskoro videti, da će nam dopustiti da ih posećujemo. Mama i ja smo se kratko poljubile u nadi da ćemo se uskoro videti. Pošto smo već bili na izlasku iz dvorišta okrenula sam se i videla da mama plače. Požurivali su nas da nastavimo do železničke stanice.

Danas shvatam koliko su to bile hrabre i srčane majke. Trebalo je imati snage i odlučiti da se pošalje svoje dete u neizvesnost, sa malim ili nikakvim izgledima da ga ikada ponovo vide. Pored muka kroz koje su prošle, tuga zbog rastanka sa decom bila je neizreciva.

Stigli smo u Osijek u nedelju posle podne. To je za mene nepoznat grad, dočekuju nas nepoznati ljudi, odvođe nas u Jevrejsku opštinu i nude čaj i sendviče. Koliko se sećam, niko od nas dece nije ništa jeo. Oko nas je sad još više ljudi koji su došli da „izaberu“ dečaka ili devojčicu. Svak je birao dete prema uzrastu i polu kako bi se lakše uz svoju decu brinuo i o tuđem detetu. Ja sam jedina znala da idem u porodicu Šmukler i po mene je došla njihova mlađa ćerka Rut; gospođa Kraus je to već bila ugovorila. Kod kuće su me čekali gospođa Julija, njen muž dr Vili i starija ćerka Belica. Rut je imala 14, a Belica 18 godina. Najpre su me odveli u kupatilo da skinu sve sa mene i da me dobro okupaju. Tu sam doživela prvi šok. Stidljivo sam prošaputala: „Ja se neću ovde kupati, voda je prljava.“ I, zaista, voda u Osijeku je bila žuta, kao blatnjava. Koristili su bunarsku vodu za jelo i piće, a voda iz vodovoda je bila tamnožuta. Ipak su uspeli da me nagovore, okupali me i odveli u „dečju“ sobu da spavam. Moji novi domaćini otišli su u drugu sobu, a mene su ostavili da sama spavam. Tek kada sam ostala sama shvatila sam šta mi se desilo. Odvojili su me od mame, doveli u nepoznat grad, kod nepoznatih ljudi. Počela sam plakati, najpre tiho, pa sve glasnije dok nisam počela vikati: „Poludeću u ovoj kući, poludeću bez moje mame.“ Nekako su me umirili i obećali da ću sutradan otići kod mame, pa sam zaspala. Isto se ponovilo i sledeće noći i tako još nekoliko noći. Danju je bilo lakše, ali noći su bile teške i čim bi me ostavili samu u krevetu dolazilo je do krize. Pošto nisam htela ni da jedem, a bila sam

bolesna od dizenterije, počeli su ozbiljno da razmišljaju šta da rade. Dizenteriju sam donela iz logora, ali nisam htela da priznam da sam bolesna jer sam se bojala da će me odvesti kod lekara. Međutim, ipak se sve polako sredilo.

Dr Vili Šmukler je bio poznat i uvažen očni lekar, a studije je završio u Beču. Bio je izuzetan čovek, obrazovan, inteligentan, veoma strog prema sebi i prema drugima. Od svih nas je zahtevao bespogovornu i strogu higijenu, što se kod njega ponekad graničilo s preterivanjem. Zahtevao je da stalno peremo ruke i nije dozvoljavao da diramo bilo šta što je on smatrao da je prljavo. Išao je za svakim i vatom i alkoholom brisao kvake koje bi neko drugi pipnuo. Išao je za nama u kupatilo i otvarao nam česmu da ne bismo „prljavim“ rukama dirali ono što je „čisto“. Morali smo da slušamo i najzad se na to navikli kao na nešto sasvim prirodno. Da nije bio tako uporan, verovatno bi se tokom rata zarazili boleštinama kojima smo bili izloženi.

Julija Šmukler, koju smo zvali teta, bila je Ruskinja, inače snažna ličnost, umešna, snalažljiva i vredna. Kako nisu imali pomoćnicu u kući, a nas je već bilo mnogo, ona se prihvatila svih poslova: kuvala je, prala, spremala, a za vreme rata naučila je da radi i neke seoske poslove bez poteškoća i komentara.

Mlađa kćer Rutika je bila zrela za svoje godine, veoma samostalna i komunikativna, dok je starija Belica bila smirena, tiha, ozbiljna i uzdržana. Nekoliko nedelja po dolasku u Osijek počela sam posle prebrođene krize da se navikavam na svoju novu porodicu. „Privila“ sam se uz tetu jer mi je bilo potrebno mnogo topline i razumevanja, a teta je sve to umela da mi pruži. Veoma sam se vezala za nju, stekla sam sigurnost i pomagala joj u kućnim poslovima.

Jevrejska opština u Osijeku organizovala je školsku nastavu za sve nas. Upisali su me u treći razred osnovne škole.

Sa drugim transportom stigla je iz logora u moju novu porodicu i Betika, mala crna devojčica iz Sarajeva. Nije znala koliko ima godina i još je piškila u krevetu. Porodica Šmukler je prihvatila Betiku na isti način kao i mene. Sa trećim transportom stigao nam je i jedan dečak, ali ga je na njegovu nesreću, nešto kasnije odvela njegova tetka. Čuli smo da je dečak sa celom porodicom odveden u logor i svi su stradali.

Jednog dana se u kući Šmuklerovih pojavio gospodin Maestro koga sam poznavala iz Sarajeva jer je bio učitelj u mom zabavištu. Doneo je propusnicu za put da me odvede u Split kod strine Anike i strica Neđe (Ani i Natan Rajs). Iako sam mnogo volela i Aniku i Neđu, ipak nisam bila sigurna da želim otići kod njih. Tek sam se bila privikla na

porodicu Šmukler i prebrodila prvi užas rastanka sa mamom, a već je trebalo da ih ostavim. Teta Julija i onkl Vili bili su zbunjeni i zamolili su gospodina Maestra da dođe po odgovor posle podne jer je od mene očekivano da sama odlučim. Moj odgovor je i posle podne bio – ne. Šmuklerovi nisu hteli da me nagovaraju, da se kasnije ne bi kajali ukoliko bi mi se usputno nešto desilo. Rat je besneo po celoj zemlji i svako putovanje je bilo krajnje opasno.

Sa mamom sam se dopisivala logorskim dopisnicama. To su bile duple karte – jedna je bila ispisana maminim rukopisom, a druga je otkidana i na njoj je odgovarano. Imala sam mnogo maminih dopisnica, ali sam morala sve da ih uništim pre odlaska iz Osijeka. Želeli smo da sakrijemo činjenicu da smo Betika i ja deca iz logora, pa je čuvanje karata iz logora moglo biti rizično. Svuda smo predstavljane kao Šmuklerova rođena deca. Teta nikad nije htela da je zovemo „mama“, pa smo samo naučile da joj kažemo „ti“, a pred drugima je nikad nismo oslovljavale.

Slikali su me i poslali fotografije mami u logor i rođacima Aniki i Neđi u Split. Bila je to lepa fotografija i sigurno je mnogo značila i mami i rođacima u uverenju da sam dobro čuvana i negovana. Ova fotografija je mnogo kasnije odigrala i jednu zanimljivu ulogu u istočnoj Bosni.

Kad se pročulo u Osijeku da su počeli odvoditi Jevreje iz grada, mi smo spakovali najnužnije stvari, seli na zavežljaje, kese i kofere i čekali da se svakog trenutka pred kućom zaustavi kamion i da iz njega izađu ustaše. Bio mi je poznat ceo postupak. Međutim, kada je to saznala koleginica moga tate, koja je znala da sam kod porodice Šmukler, došla je po dra Vilija i zajedno su otišli u grad. Vratili su se na vreme pre ustaša, a dr Šmukler je držao u rukama nalog za premeštaj u istočnu Bosnu. Određeno mu je selo u koje treba da ode sa porodicom i započne lečiti sifilis. Umesto u logor krenuli smo vozom u Gračanicu i poneli sve stvari, nameštaj, čak i klavir. Smestili smo se u praznu školu u selu Doborovci nedaleko od Gračanice. Bilo je dosta prostora, naravno ne i tekuće vode i kanalizacije, ali zato mnogo miševa. Dr Šmukler je uz pomoć ćerke Belice opremio ordinaciju u selu, dobio je nešto lekova i špriceva i započeo veliku akciju lečenja endemskog sifilisa. Ovom bolešću bili su nasledno zaraženi svi stanovnici tog muslimanskog sela.

Stanovnici su odmah krenuli da se leče, pa je bilo mnogo posla ne samo za doktora Vilija nego i za nas ostale. Kad je dolazio na pregled da mu uzmu krv, ili da dobije injekciju, svaki bolesnik je donosio poklon doktoru: žene su donosile po dve jabuke ili tri paprike, grozd ili zavežljaj pasulja. Inače je bilo potrebno mnogo umešnosti i truda da se

uspostave prisnije veze sa seljacima. Oni su nas prihvatili, cenili i, mi-slim, voleli, pozivali su nas u goste i priređivali nam ručkove.

Kuće muslimana su bile veoma čiste i uredne. Prema običajima, oni su se izuvali pred vratima i samo u čistim čarapama ulazili u kuću, a prali su se nekoliko puta dnevno. Kad se mujezin oglasi na minaretu, svi se hvataju ibrika, peru noge i umivaju se. Devojke i žene su nosile zarove kad iziđu, ali kod kuće su bile otkrivene. Nije bilo porodice koja nije bila zaražena sifilisom, pa je trebalo umeti da se sačuva od zaraze, a održava veza sa njima.

Sećam se kako smo jednom došli na ručak kod nekog uglednog meštana gde su nas dočekali veoma lepo. Oprali smo ruke i potom ušli u jednu veliku sobu u kojoj su bili samo muškarci i mi gosti, a žene su služile. Oko okruglog niskog stola, sinije, posedali smo na pod. Svako je dobio kašiku, a ručak je služen iz jedne posude iz koje su svi jeli. Posuda je stavljena nasred sinije i svak je svojom kašikom trebalo da zahvata jelo. Najpre smo dobili supu. Dogovorili smo se da mi prvi počnemo zahvatati našim kašikama pre nego što bilo ko drugi umoči svoju kašiku. Teta Julija i onkl Vili gledali su u nas decu i pazili da li se ponašamo onako kako su nas učili. Sa pitama koje su služili naizmenično, slatku pa slanu, bilo je lakše. Uzimali smo parče po parče i nismo morali da dodirujemo tuđe koje su drugi doticali svojim kašikama. Na kraju su doneli alvu. Nisam više mogla da jedem i ostavila sam svoju kašiku pred sebe. Domaćin koji je sedeo do mene, iz velike ljubaznosti, je zahvatio alvu svojom kašikom, stavio je u moju kašiku i ponudio me da jedem. Svi pogledi su bili uprti u mene. Šta da uradim, kako da reagujem i kako da odbijem domaćina, a da ga ne uvredim? Uspelo je, ali je bilo napeto.

Ma koliko smo se čuvali i držali po strani, neke pozive nismo mogli da izbegnemo. Bilo je važno da zadobijemo njihovo poverenje, naklonost i poštovanje. Od njih nam je zavisio život. I teta Julija i onkl Vili pokazali su u tome mnogo umešnosti i hrabrosti.

Rat je vođen u neposrednoj blizini i Nemci i ustaše su se sve više približavali. Počeli smo da razmišljamo o odlasku iz sela, što dalje od Gračanice. Sećam se ustaškog satnika Ibrahima koji nas je često posećivao. Rutika je skrenula pažnju na sebe jer je bila vesela, dopadljiva i veoma umešna u stvaranju kontakata. Jednog dana nam je Ibrahim predložio da nam pomogne da pobegnemo iz sela znajući da nam preti opasnost. Obezbedio je dovoljno zaprežnih kola i iste noći smo natovarili gotovo sav nameštaj i krenuli u pravcu Trebave. Ibrahim je obezbedio da mirno pređemo na tzv. „četničku teritoriju“ gde je trebalo da

bude bezbednije jer tamo nisu dolazili ni Nemci ni ustaše. Bili smo daleko od svakog puta, svake pruge i nikakva regularna vojska nije tu svraćala.

Stanovnici Skipovca i Zelinja nisu imali svoju četničku vojsku, ali su se bojali partizana. Nisu nas pitali ni ko smo ni zašto smo došli, a doktor im je bio potreban. Tamo nije bilo sifilisa, ali je bilo tuberkuloze i tifusa.

Pamtim nekoliko događaja iz toga vremena. Moj stric Neđo nas je posetio u Skipovcu. Znao je da smo u istočnoj Bosni, pa kad je njegova partizanska jedinica stigla do našeg sela upitao je jednog čoveka, koji je inače radio u Skipovcu kao terenac i obaveštavao partizane o vojnim položajima i stanju na terenu, da li poznaje dra Šmuklera. Terenac mu je iz džepa izvadio moju fotografiju iz Osijeka, onu istu koju smo iz Osijeka poslali u Split još 1942. godine. Dobio je tačno obaveštenje gde se nalazimo, pa čim se ukazala prilika poslao nam je poruku i pozvao da se sastanemo.

Rea (levo) u Osijeku 1941. ili 42. Posle izlaska iz Đakova slika poslata majci u logor i rođacima u Splitu. Desno – snimak iz aprila 1945.

Bilo je to jednog toplog letnjeg popodneva. Svi smo se odmah brzo uputili do prilično udaljene kuće, uzbuđeni i radoznali kakav će biti susret posle toliko vremena, a pogotovo nakon toliko mnogo događaja!

Susret je bio uzbudljiv. Sećam se da smo Neđo i ja stali za trenutak jedno naspram drugog i istovremeno upitali: „Kako to izgledaš tako ošišan?“ Neđo je imao predivnu gustu crnu kosu, a ja lepu kovrdžavu gustu kosu. Sada smo oboje stajali ošišani do glave i pošto smo se zakratko pogledali, brzo smo se zagrlili. Uskoro je došlo i do drugog susreta. Sećam se da smo upravo seli da ručamo kad se Neđo pojavio

jednog dana na belom konju i sa titovkom i crvenom petokrakom. Iznenadili smo se i obradovali, ali i uplašili. Bila je to luda hrabrost: sa titovkom na glavi doći u četničko selo.

U Skipovcu smo stanovali u zasebnoj kući. Imali smo dovoljno prostora, vodu smo donosili sa bunara, a klozet je bio u dvorištu. Leto smo bolje podnosili i lakše se snalazili za hranu. Bilo je mnogo voćnjaka i divljeg voća, pa ako nije bilo ničega za ručak mogli smo otići u nečiji šljivik i najesti se šljiva. Svakog dana smo odlazili u veliku šumu i sakupljali drva, lomili suve grane, vezivali ih u snopove i vukli kući pripremajući se za zimu.

Zime su bile duge i oštre. Nismo imali dobru obuću i danima nismo mogli da izlazimo na sneg i blato. U jednom trenutku sam jedino ja imala prave zimske cipele koje mi je doneo Neđo, a ostali su izlazili samo kad je zemlja bila smrznuta jer su imali opanke. Bila sam spremna da radim sve kućne poslove, bila sam jaka i spretna, znala sam da perem veš, da kuvam. Donosila sam kofe pune vode iz bunara.

Sećam se da jedne zime nismo imali ni pšeničnog ni kukuruznog brašna, pa smo kuvali suv kukuruz i to jeli umesto hleba.

Da ne bismo trošili dragoceni gas za osvetljenje odlazili smo, naročito zimi, rano u krevet. Ponekad smo spavali sve šestoro u jednoj sobi. U tim zimskim večerima su nam teta i onkl Šmukler dugo pričali o svom životu i događajima iz njihove mladosti. Onkl Šmukler je veoma često pevao operske arije, pa sam ih polako i ja zavolela. Moglo bi se reći da je to bio moj prvi susret sa operom!

Ne sećam se da je iko od nas bio ozbiljno bolestan. Onkl je naše male tegobe rešavao veoma jednostavno: držao nas je u krevetu ako smo bile prehladene i stavljao na dijetu ako smo imale pokvaren stomak jer lekova nije bilo. Negde potkraj rata, teta se ozbiljno razbolela, a onkl je konstatovao da su u pitanju bubrezi. Opet stroga dijeta i ležanje. Pošto je dugo ležala, jedan deo kućnih poslova morali smo mi deca podeeliti među sobom.

Nekoliko puta smo se selili iz jedne kuće u drugu, iz jednog sela u drugo. Poslednju zimu 1944/45. godine dočekali smo u selu Zelinje. Stanovali smo kod popa koji nam je ustupio dve sobe. Tada je onkl Šmukler već bio u partizanima. Mi smo ostali u selu zbog bolesne tete, a naš položaj je sada bio mnogo teži. Naime, neko je uvek mogao da upre prstom u nas i da kaže da je doktor otišao u partizane i da smo mi partizanska porodica. Stanje se dodatno pogoršalo kad su u selo počele nailaziti četničke jedinice. Rat se bližio kraju, pa su četnici iz Crne Gore bežali od sve žešćih napada partizana. U razdoblju od nekoliko meseci

bili smo pod unakrsnom vatrom i danju i naročito noću. S jednog brda su pucali partizani, sa drugog četnici. Bilo je raznih ljudi, dolazili su u kuću, pretili, tražili da ih smestimo kod nas, tražili hranu. Bilo je i pijanih i grubih, bilo je i hvalisanja i pričanja o ratnim uspesima, klanjima i paljenjima kuća. Osećali smo se nesigurno i shvatili da moramo pobeći. Srećom su i dr Šmukler, koji je bio na Majevidici, i Neđo, koji se takođe nalazio u blizini, organizovali da nas partizani prevedu na oslobođenu teritoriju. Sledećeg jutra probudila sam se u nekoj sobi ležeći na patosu, a pored nas je bio i dr Šmukler. Dakle, bili smo opet zajedno, izgleda spaseni u poslednjem trenutku.

To je moglo biti u martu 1945. godine. Nešto kolima, nešto nekim drugim prevozom, preko Tuzle, Šapca i Loznice stigli smo u Beograd 1. aprila 1945. godine. Toga dana smo sve šestoro stigli na Cvetni trg, pred kafanu „Složna braća“. Kako nam je tada prijao paprikaš za doručak! Došli smo u ranu zoru u grad u kome ću započeti novi život.

Dr Šmukler i Belica su otišli da potraže strica Neđu i pronašli ga u trenutku kad je krenuo na službeni put. Došao je da nas vidi i brzo nas sve odveo u hotel „Astorijski“ u kome su i oni stanovali. Tu smo mogli da se osvežimo i dobro naspavamo posle višednevnog putovanja. Anika je toga dana bila zauzeta i tek uveče je došla u hotel.

Šmuklerovi su se već drugog dana preselili u jednu sobu u Jevremovoj ulici, Betika je smeštena u dom za decu koja su ostala bez roditelja, a ja sam najednom ostala sama u hotelskoj sobi. Anika i Neđo su radili, pa sam ceo dan bila sama i tugovala. Nisam poznavala Beograd i nisam mogla sama da se krećem. Ubrzo je i taj problem rešen tako što me je Anika smestila u obdanište Crvenog krsta i upisala u školu.

Bila sam veoma nesrećna što su me odvojili od Šmuklerovih, plakala sam i tugovala, osećajući bol sličan onome kad su me odvojili od mame, pa sam noćima plakala. Kad sam počela da se sama snalazim u gradu, gotovo svakodnevno sam išla da ih posetim. To je trajalo sve do njihovog odlaska u Osijek, da bih docnije preko raspusta odlazila kod njih i sa njima provodila leto, ili bar deo letnjeg odmora.

Kako je vreme odmicalo, tako je bivalo sve jasnije da su mama i tata stradali u logoru i da nema više nade da se oni iznenada pojave. Dugo sam maštala da će se to ipak desiti.

To su mnogo pre mene saznali Anika i Neđo, pa su još pre dolaska u Beograd odlučili da me usvoje. Neđo me je jednim pismom pripremao na to dok smo još bili na putu za Beograd. Prilikom susreta u Bosni, Neđo me je upitao da li pristajem da posle rata budem njihova ćerka i već tada sam im rekla da i ja to želim. Kad se rat završio imala sam dvanaest i po godina.